
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

KISEBBSÉGI VESZTESÉGLISTA

Tokaji beszéd

B Á N Y A I J Á N O S

Az előttünk álló század- és ezredvég valami nehezen meghatározható történelmi és kulturális tapasztalategyüttesként, akaratlanul is, számadásra készítet: számot adni az elmúlt századról, akár (nagyképűen) az elmúlt évezredről is, hátha jobban megismerjük jelenünket s magunkat is, ha kiterjeszkedünk az időben, és így belátható lesz (esetleg), hogy a ránk leselkedő elkövetkező századból, akár az elkövetkező ezredvégből is, *mi jön felénk*. Aligha vitatható, a szellemnek ezt a múlt felé figyelő, de a jövőre számító elszámolásingerét a *félelem* táplálja; már csak azért sem, mert a számadásra készített (történelmi és kulturális) tapasztalategyüttes borzongató meg gondbaejtő. A félelemfűtötte számadáskényszer ellenére sem hiszem, hogy katasztrófa jön felénk, legalábbis nem a múltból ismert katasztrófafélék egyike. Sokkal inkább a civilizációnak egy soha nem látott egységesítő és központosító tendenciája tart felénk látszólag sokat ígérőn, holott – gondolom – a homogenizáló civilizáció arc nélküli terrorja elé nézünk. A mindent átítató globalizációt hirdető civilizációs egyenruhát azonban nem a kultúra testére szabták, mert a műveltség (eddig tapasztalataink szerint) alapvetően individuális teljesítmény, és rosszul áll rajta a készruha. Aki egyenruhát visel, nem tűri a különbözőést, csak egyetlen szótárt ismer, s abból is leginkább a vezényszavakat. Ebből eredhet a század- és ezredvégi bőven közölt számadásokat behálózó félelem: a civilizációs egyenszima nem ismer kivételt, ezért kíméletlen.

Mégsem halasztható a válaszkeresés a számadás kérdésére, túlságosan éles a század- és ezredvégi kihívás. Ha az újra való várakozás közben félelem szorítja is el a torkunkat, szembe kell nézni a múlttal, a tradícióval mindenképpen, mert a hagyománnyal való számvetés és szembenézés belátást jelent a kultúra, az irodalom, a szellem – egyszóval: a nyelv – jelenébe, hiszen csak így lehetséges

a történő lét megismerése. Ám mi jelenthető ki a történeti lét megismerését feltételező hagyományról a századvégen? Mi választottuk individuális teljesítményekre épülő kultúránkkal, vagy a hagyomány választott bennünket, és írta elő nekünk a kultúrát cseppet sem reménykeltő jelenünkben? A többes számú kérdéses formáját az a kategoriális szemlélet indokolja, miszerint a hagyomány mindenkor közösségi kategény és tapasztalat, amiből annak látszata következik, hogy mindenki, a közösség, számára mindenkor közeli, így jól érthető és mértékadó is. A közeli, jól érthető és mértékadó hagyomány a közösség viselkedését kényszerítő értékrendként szabályozza és irányítja. Ez az értékrend persze nem állandó, ám átalakítása és megváltoztatása hosszan tartó, küzdelmes folyamat. És ezt a küzdelmet nem a közösség vívja, mindenkor a más, a különböző, az eltávolodást kezdeményező egyéni – „nyelvi” – teljesítmény. E teljesítmények nyomán a közösség a hagyomány mértékadó értékrendjét közlő szavak használatától eltávolodik, és lassan hozzászokik az egyéni teljesítményt reprezentáló új szavak használatához, amelyekről persze mindig kiderül, hogy maguk is a hagyományból származnak, miként azok, amelyeket elfeledtünk. Ez a küzdelem – Richard Rorty megfogalmazása szerint – „egy begyökeresedett, de alkalmatlanná vált szótár és egy új, félig kialakult szótár között” zajlik. Miközben emez új szótár „homályosan nagy dolgokat ígér” (R. Rorty: *Esetlegesség, ironia és szolidaritás*. Jelenkor, Pécs, 1994, 23. old.).

Ha a – homályosan – „nagy dolgokat ígérő” új évszázad és új évezred küszöbén a mindent egyenruhásítani szándékozó civilizációs szótár eluralkodásától való félelmet emlegetem, akkor nem a mostanában oly populáris, mindent kaotikusnak láttató katasztrófizmus és annak sokféle változata közül valamelyiket, mondjuk az irodalom, a szó művészetét beárnyékolót teszem szóvá, hanem a nyelvnek arra a helyzetére utalok, amely a történeti lét hagyományból származó megértéséből következik. Arra utalok, hogy a költészet a századvégre árnyékhelyzetbe került, és ennek alapján kérdezem, kimozdítható-e a szó művésze az egységesítést hirdető civilizációs tendenciáktól beárnyékolat nyelv és kultúra egyre kopottabb, eróziókkal tépett helyzetéből?

Példám a kisebbségi irodalom, mi lehetne más. Főként azért, mert a központ és periféria kérdését, a „nagy” és a „kis” kultúrák és irodalmak oly sokat emlegetett oppozícióját közvetlenül mintázza. Jelezve, hogy minden központ valamihez képest periféria, és minden periféria valamihez képest középpont. Ami (természetesen) viccnek is rossz. De a rossz vicc is elmond annyit, hogy középpont és periféria, egyetemes és kisebbségi kapcsolata a kultúra és az irodalom területén meg nem szüntethető gondot jelöl, leginkább természetesen, ha nem kizárólagosan, a periférián, a kisebbségben élők számára. Mert ki beszél itt a „kisebbségin” kívül majdnem mindig peremletről és a tőle szinte elválaszthatatlan provincializmusról? Nemrégiben valaki azt mondta, a vidéki

jellemvonása, hogy színikritikát (is) olvas. Miért olvasnak a periférián színikritikát? Nemcsak azért, mert a színház távolra esik. Valószínűleg azért is, mert a színikritika éppúgy illúziókeltő, mint maga a színház, az illúzió pedig könnyen „terem” a peremvidék talaján. Ilyen hatáskeltésre az irodalomkritika alighanem alkalmatlan. Más szóval, aki központ és periféria, központ és vidék kapcsolatát emlegeti, az illúziók világába lépett. Nem öltötte magára a mindent egységesítő civilizációs egyenruhát.

Példám tehát a kisebbségi irodalom, választ váró kérdésem pedig, hogy a századvég záróévtizede teremtette helyzetben, katasztrófák és illúziók összjátékában, változások és átalakulások közepette van-e esély a kisebbségi kultúra fenntartására a periférián? A fenntartás itt nem egyszerűen „megőrzést” jelent, hanem „teremtést” is régóta ismert koloniális helyzetben.

Ha a kisebbségi, akkor a „vajdasági irodalom” a példám és mintám, pontosabb szóhasználattal a „vajdasági magyar irodalom”, vagy – ha úgy tetszik – némi gúnyolódó és (ön)ironikus felhanggal, a szokásos „jugoszláviai” helyett a „szerbiai magyar irodalom”. (Erről a „névváltásról” lesz még a későbbiekben szó.) Kétség nem férhet hozzá, ez a nevében is elbizonytalanodott kisebbségi irodalom (és kultúra), gondolom eltérően a szlovákiaitól és az erdélyitől, mély válságban van, az illúzióvesztés árnyékában, a civilizatorikus felszámolás állapotában, ami mind együtt azt jelenti, hogy a megszólalás, a megszólítás és a megszólítotttság válságában, azaz nyelv- és beszédszomj gyötri már évek óta, olyannyira, hogy mostanában saját – mélyen beárnyékolat – helyzetéről sem igen gondolkodott el, mert fogytán az ereje. *Mintha véget ért volna a története.* Jelképes jelentése van annak, hogy a vajdasági (szerbiai) magyar irodalom súlyos krízisének éveiben Bori Imre befejezte évtizedekkel ezelőtt megkezdett (jugoszláviai magyar) irodalomtörténeti kutatásait, és 1998-ban – a század- és ezredvégen – kiadta *A jugoszláviai magyar irodalom története* című, majd négyszáz oldalas nagy, összefoglaló, a nevezett tárgykörben mindent, vagy majdnem mindent körültekintően feltáró munkáját. Ha ezt a nagyszabású irodalomtörténetet – nincs még egy hozzá mérhető kisebbségi (magyar) irodalomtörténet – a vajdasági magyar irodalom mai válsághelyzetében tükröztetem, akkor valóban arra kell gondolnom, hogy ez az éppen végét járó évszázad második évtizedének végén kényszerhelyzetben született irodalom, a kisebbségi magyar irodalmak egyike, befejezte választott (vagy rá mért?) küldetését, története a század utolsó évtizedének háborús zivatarában megszakadt, mégpedig – úgy látszik – a folytatás, az újrakezdés, a század- és ezredvég metaforájával felvillantott „át-fordulás” igazi reménye nélkül. Ezért lehet Bori Imre irodalomtörténete befejezésének és kiadásának – szándékától természetesen független és messze eső – szimbolikus jelentése.

Mitől fosztotta meg a most záruló háborús évtized a története szerint még „jugoszláviai”, a mai elbizonytalanított szóhasználat szerint ismét „vajdasági”, vagy a mostanra egyre erőszakosabbá váló „újnyelvi” (ön)íróiával „szerbiai” magyar irodalmat? Elsősorban a *térélménytől*, a *tágasság*, a *nyitottság* élményétől, még akkor is, ha ezen élmények értékalapja a sokat ígérő, ám homályos, félig kialakult, új(nyelvi) szótárakban hamis illúzióknak minősül. Függetlenül a megítélés változásától, Tolnai Ottó metaforájával erősítem meg, hogy az egykori jugoszláviai magyar irodalomnak volt *tengere* (erről szól Bori Imre irodalomtörténete), ami pedig ebből a tengerből az új országban megmaradt, nem ugyanaz a tenger; nemcsak jóval rövidebb partszakasza, vagy a hiányzó szigetvilág miatt, hanem a magyar (nemcsak kisebbségi) kulturális emlékezetben elfoglalt helye miatt sem lehet ugyanaz. Az évtizeddel ezelőtti ország tengere Isztriával, a Kvarneróval, Fiumével, Dalmáciával és szigetvilágával, a zárai ezüst kegytárgyakkal meg Dubrovnikkal, nem pusztán földrajzi értelemben tágas térség az akkori (bár még mindig élő) kisebbségi – „jugoszláviai”, „vajdasági” – magyar irodalom élményrendjében, hanem időt és teret, történelmet és kultúrát, legendát és romokat, hegycsúcsokat és sírhelyeket összekötő hagyományvilág. Tudjuk, a hagyományvesztés a legnagyobb veszteség, aligha élhető túl. A század utolsó évtizedének háborús története ettől a mozgalmas (tág és nyitott) térélménytől, Európát és a magyarságot összekötő, a magyar történelem régi évszázadait is felidéző örökségélménytől fosztotta meg a jugoszláviai, vajdasági magyar irodalmat, és tette szó szerint is kisebbségivé.

A veszteséglista másik tétele a több, a „sokaság” által teremtett, létrehozott és fenntartott *egyensúly és arányosság* élménye. „Abban” a régi Jugoszláviában több nemzet és több nemzeti kultúra élt, ha nem is együtt, ahogyan sokan hinni vélték, vagy remélték, de legalább egymás mellett, amiből elég nyilvánvalóan következett, hogy a nemzeti kultúrák természetes és semmiképpen sem törölhető zártasága, valamint az egymás mellett élésből fakadó, majdnem kényszerű s mindenképpen fenntartandó nyíltsága a rejtett és sokszor rejtélyes konfliktusok egész sorozatát hozta el, nemegyszer drámai helyzeteket teremtve a kulturális térségben, összeütközéseket, indulatok és szenvedélyek fellángolását, bizony sokszor a történelemből fakadó sértések és sértődések sorozatait táplálva. Ám a konfliktusokkal terhelt több kultúra (a kultúrák „sokasága” egy ország határai között) spontán módon, akár önvédelemből is, identitását (zártságát) megőrizve, hogy külön-külön létezhessen mint (nyitott) kultúra, egyensúlyt és arányokat teremtett, a kultúrák ha mégannyira is akadozó párbeszédét folytatta, ami semmiképpen sem volt (nem is lehetett) ideális világ, de elviselhető világ volt nemcsak a több „többségi”, hanem a több kisebbségi irodalmak és kultúrák, így a kisebbségi, akkori szóhasználat szerint „nemze-

tiségi” magyar irodalom és kultúra számára is. Még akkor is, ha a kultúrák közti akadozó és töredékes párbeszédbe ez utóbbi csak messziről, idegenként és közvetve szólhatott bele, hiszen aligha lehetett megszólító vagy megszólított, ami azt jelenti, hogy inkább volt befogadó, mint kibocsátó kultúra, de így is részese, ha nem is igazi résztvevője az akkori nagyon is felszabdalt kulturális játéktérnek. Volt valamilyen szerepe, még akkor is, ha ez a szerep sohasem főszerep, még akkor is, ha az általa elképzelt kulturális mozgás- és játéktér, miként rendre kiderült, alapvetően hamisnak bizonyult. Az elveszejtett országgal a jugoszláviai, a vajdasági magyar irodalom és kultúra azt az egyensúly- és arányosságélményt is elvesztette, amit egykoron – számára is – a több egymás mellett élő kultúra rejtett meg rejtélyes küzdő- és konfliktustere teremtett meg, majdnem ösztönösen, hogy irodalomként és kultúráként létezhesen. Amióta a vajdasági magyar irodalom és kultúra egy, a szerb – „többségi” – kultúra és irodalom mellett él, szó sem lehet a fent említett egyensúly- és arányosságélményről, minek folytán rendre meg is szakadtak a másik (a többségi) felé vezető intézményes útjai és kapcsolatai. A vajdasági magyar irodalom mostantól kezdve nemcsak nevében, hanem lényege szerint is kisebbségi kultúra.

Ebből következik a veszteséglista harmadik eleme, az a könnyen belátható tény, hogy ennek a kisebbségi irodalomnak többé nincs rálátása a kultúrák konfliktusos párbeszédére, aminek meglétéből korábban számára vitathatatlan előnyök származtak, többek között a kultúrák közti párbeszéd tapasztalataiból, az eltérések és különbözőségek megfigyeléséből, a nemzeti kultúrák egyidejű zártságának és nyitottságának felismeréséből, a történeti összefüggések megértéséből, a nyelvek és beszédmódok más-más értékrendet felállító struktúráiból. Ezen előnyök birtokában a vajdasági magyar irodalom időnként el is kapatta magát, főként miután megismerte és beletanult az összehasonlítás módszerei nyomán a szövegköziség és a kultúráköziség szerteágazó teóriáiba.

A tágasság és nyitottság, az egyensúly és arányosság élményétől, a nyelvek és beszédmódok konfliktusos párbeszédétől elzárt, vélt vagy valóságos előnyeitől megfosztott vajdasági magyar irodalom az országveszejtő háborús századvégi évtizedben írók és olvasók majdnem tömeges eltávozásával alaposan meg is fogyatkozott, intézményrendszere elszegényedett, jövője és távlati kérdésessé váltak. Ezért mondható, egyleőre feltételesen, hogy *mintha véget ért volna a története*. Meg hogy Bori Imre irodalomtörténeti munkája pontot tett egy nyolc évtizedes (irodalom)történet és történeti önismeret végére. Jó volna, ha azt is mondhatnám, hogy e történet egyik, lehet hogy a nagyobbik, fejezetének a végére került a válság és árnyék helyzetet jelölő (szimbolikus) pont. Ám nyugodt lelkiismerettel így aligha beszélhetek.

Nem hirdetek katasztrófát, hanem egy különös, vészterhesnek is mondható kulturális és irodalmi válsághelyzet megértésére törekszem. Tehát valamit mondanom kell, ha másért nem, hát azért, hogy különbséget tehessek a fenti (részleges) veszteséglistával körülírt válsághelyzet és a mostanában nagyon népszerű, a civilizációs uniformizálást és az értékvesztő lemondást egyformán hirdető katasztrófizmusok között. A helyzet leírását néhány (szerintem) meghatározó mozzanatra és tényezőre redukálva az egyik magyar, megkülönböztetesképpen kisebbségnek nevezett irodalom jelenét, történő létét igyeksem magam számára is behálózni. Azt is megmondom, miért éppen ezt teszem. 1999. május 21-én, tehát a balkáni légiháború egyik március vége óta már megszokottá vált napján a mértékadó *Élet és Irodalom* cikket közölte a „második rigómezei csatáról”, és a cikk szerzője, amúgy mellékesen, kitért a vajdasági magyarság kérdésére is, miként tették azt akkoriban más nyilatkozók, cikkírók, aláírók is a magyar médiában. Többek között ezt írja Tamás Pál: „A vajdasági magyarságra senki sem emel kezét, de a felemelkedési spirálra rákerülni sehogy sem tudó országban a kisebbségnek sem lehet a többségnél sokkal jobb dolga. Az észak-bácskai magyarságnak ilyen helyzetben szinte egyetlen túlélési stratégiája marad, a csempészet, ennek viszont Schengen vet véget, hiszen elképzelhetetlen, hogy jugoszláv polgároknak a következő néhány évben szabad »európai belépőt« adjanak. Válaszul az életképesebb csoportok egyre nagyobb része települ át. A nemzetiségi intézmények ugyan megmaradnak, de nincs, aki ott komoly szinten dolgozni tudna (bizonyos fokig már ma is ez a helyzet). Mindez azonban a balkáni történet része marad.” Semmi okom rá, hogy cikkíró nézeteivel vitába szálljak. Gondoljon nyugodtan, amit akar, jusson eszébe, ami az eszébe juthat, feledkezzen meg nyugodtan arról, hogy az észak-bácskai mellett a Vajdaságban van, hogy is mondjam?, dél-bácskai, sőt nyugat-bácskai, nem utolsósorban bánáti magyarság, nem is kevesen élnek errefelé is magyarok; arra sem kell túl sok szót vesztegetni, hogy mégsem a csempészet az egyetlen túlélési stratégia errefelé, még a vajdasági magyar kisebbség számára sem, mert azért lehet még vetni és aratni, sőt akár halászni is (és vadászni?) errefelé, meg az sem bizonyítható, pedig ezt mások is emlegették már, hogy éppen az életképesebb csoportok hagyták el az országot, az azonban bizonyítható, hogy őket – az országot csoportosan elhagyó életképeseket – a határon túl észrevették, lám, cikkíró is, az otthon (ittthon) maradottakat meg egyszerűen elfeledték és leírták, lám, cikkírónak sincs túlélési stratégiajavaslata a nem észak-bácskai magyarság számára, azt azonban hangsúlyozom, és talán többszörösen is aláhúzom, hogy a valóban elszegényedett és mindennemű hatalmak által, határon innenről és túlról, mindenféle „többség” részéről többszörösen próbára tett „nemzetiségi intézmények” – a vajdasági magyar irodalom például – nemcsak „megmaradtak”, bár történetük végére pontot tettek, a történetmon-

dással azonban nem hagytak fel, hanem mostanában is „komoly szinten” dolgoznak, miközben egyáltalán nem lehet tudni, mi mondható „komoly” és mi mondható esetleg „komolytalan” szintnek, melyen dolgozni lehet, erről ui. cikkíró nem nyilatkozik. Amint azt sem árulja el, hogy szerinte, aki oly jól ismeri a létfenntartó csempészet szerepét az észak-bácskai magyarság életében, mely „fok” is az az általa mondott „bizonyos fok” . . .

Van-e (a csempészetten kívül) „túlélési stratégia” a kisebbség, és ezzel együtt a sorozatosan próbára tett és megtépázott „nemzetiségi intézmények” részére? Más szóval, miféle esélyekkel léphet a következő évszázadba a vajdasági magyar irodalom és kultúra? Mint a nemzetiségi intézmények sorában nem is az utolsó. Nincsenek „túlélési stratégia”-ismereteim, miként a fentebb tisztelettel idézett cikkírónak vannak, azt azonban sejtem, miről nem volna szabad megfélekedezni, ha a kisebbség, a vajdasági magyar kisebbség túlélési lehetőségei után kérdezzünk. Meg kell érteni végre, hogy – Márai Sándort idézem – „zárt életformákban élni van olyan hőstett, mint nomád hősnek lenni a világban” (*Kassai őrvjárat*, 1999, 86. old.). Más szóval, az elmenni vagy maradni nem az „életképesség” kérdése, ahogyan cikkíró többségi fölényéből eredően tudni véli. Maradni nem kisebb hőstett, mint elmenni, és elmenni sem nagyobb lemondás, mint maradni. Különösképpen a tágasság és nyitottság élményétől megfosztott vajdasági magyar irodalomról, kultúráról, a nemzetiségi intézmények ilyen-olyan szintjeiről szólók tarthatnák ezt szem előtt. Nem utolsósorban a vajdasági magyar irodalomnak magának kellene Márai Sándor szavait komolyan venni. Miként e válsághelyzetben, a leírtság és kirekesztettség közérzetében komolyan kellene venni azt a nagyon kézenfekvő elvárást is, miszerint – ismét Márai Sándor szavaival – „a fogalmakat, aprólékosan és kicsinyesen, megint egyszer tisztázni kell” (i. m. 122. old.). Ha már a befejezett történet után is benne maradtunk a történetben, és nem hagytunk fel a történetmondással, még ha e történet nem is biztosítja számunkra a túlélés feltételeit. Például – „aprólékosan és kicsinyesen” – a kisebbség, a kisebbségi irodalom, a kisebbségi magyar irodalom, a vajdasági (jugoszláviai?, szerbiai?) magyar irodalom, a központ és a vidék, a provincia és a provincializmus, a többség és a kisebbség, a (kulturális) gyarmat és a „gyarmatosított” fogalmát.

Bírálat nélkül semmit sem lehet tisztázni; az „aprólékos és a kicsinyes” a kritikai diszkurzus minősége. Amint megértés és belátás nélkül sem. Ami viszont a tárgyszeretet minősége. Az eddig érvényes („begyökeresedett”) fogalmak tisztázása a bírálat eszközeivel egy új kritikai fogalomtár és szótár kialakításához vezethet. Ezen új és kidolgozatlanságában is, homályosan, sokat ígérő kritikai szótár kidolgozása nélkül nem lehetséges a veszteségek utáni válsághelyzetben a hagyomány újraértékelése és újbóli megszólaltatása, ami nélkül viszont nincs rálátás saját jelenünkre, a „második rigómezei csata után”

súlyosan beárnyékolt és az uniformis civilizációját hirdető cikkíró(k) által terrorizált jelenünkre. Túlélési stratégiánk és esélyünk (ha van még) a bírálat új szótára, vele együtt az irónia és az önironia, ami csupán másik neve a megértésnek és az értékek teremtésének.

Pátoszt eltávolító önironikus szórendben régóta ismétlgetem már, hogy a kisebbség esélye a „tiszta bírálat”, és ebből következően, vagy erre építve, az értékteremtés mind a hagyomány újraolvasása, mind a jelen megértése irányában.